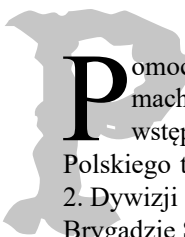

Anna Marcinkiewicz-Kaczmarczyk

ORCID: 0000-0002-9636-3185
(Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie)

POMOCNICZA SŁUŻBA Kobiet (1940–1947) W ZBIORACH FOTOGRAFICZNYCH CYFROWEGO ARCHIWUM INSTYTUTU PAMIĘCI NARODOWEJ*

Pomocnicza Służba Kobiet była ochotniczą formacją żeńską funkcjonującą w ramach struktur Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Polki od 1939 r. spontanicznie wstępowały w szeregi organizacji konspiracyjnych w kraju oraz oddziałów Wojska Polskiego tworzonych poza granicami państwa. Służyły w 1. Dywizji Grenadierów, 2. Dywizji Strzelców Pieszych, 10. Brygadzie Kawalerii Pancernej oraz Samodzielnej Brygadzie Strzelców Podhalańskich i walczyły w kampanii francuskiej¹. Na początku jednak ich służba nie miała podstaw prawnych ani organizacyjnych. Dopiero w lutym 1940 r. – kilka miesięcy po utworzeniu Armii Polskiej we Francji – wiceminister spraw wojskowych gen. Marian Kukiel wydał rozkaz dotyczący służby kobiet. Sformułowano w nim w sposób ogólny zadania i zasady funkcjonowania struktury żeńskiej w WP. Kobiety podejmujące służbę w armii miały zastępować mężczyzn „na tych stanowiskach, na których praca kobiet jest pożądana”². Pomocnicza Służba Kobiet podlegała Ministerstwu Spraw Wojskowych, a zaciąg do niej miał być ochotniczy. Na czele PSK stanęła Zofia

* Materiały dotyczące historii PSK, przechowywane w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, zostały pozyskane w ramach stypendium przyznanego autorce przez Fundację Lanckorońskich i Fundację z Brzezia Lanckorońskich w 2024 r.

¹ E.M. Car, *Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych poza krajem w II wojnie światowej* [w:] *Służba Polek na frontach II wojny światowej. Materiały sesji popularnonaukowej w Toruniu w dniach 16–17 listopada 1996 roku*, cz. 2, red. E. Zawacka, Toruń 1998, s. 353.

² Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (dalej IPMS), A.XII.14, t. 10, Rozkaz Ministerstwa Spraw Wojskowych o utworzeniu Pomocniczej Służby Kobiet, 12 II 1940 r., k. 21.

Leśniowska, a jej zastępczynią została Maria Frankowska³. Rozkaz gen. Kukieła nie wszedł jednak w życie, gdyż w obliczu ofensywy wojsk niemieckich w maju 1940 r. i rychłego upadku Francji nastąpiła konieczność ewakuacji rządu RP oraz oddziałów PSZ do Wielkiej Brytanii. W tych okolicznościach kwestia organizacji służby kobiecej została odsunięta na dalszy plan.

General dyw. Marian Kukiel podczas inspekcji oddziału samochodowego PSK/PWSK stacjonującego w Wielkiej Brytanii, b.d. AIPN, 2602/1584, t. 1 (IPNBU-2-6-123-1)

Niezależnie od tego od 1940 r. przy 1. Korpusie Polskim w Szkocji funkcjonował obóz Pomocniczej Wojskowej Służby Kobiet, na którego czele stała Maria Leśniakowa⁴. Przenoszono go do różnych miejscowości i stacjonował w Falkirk (w South Bantaskin House), Galeon i North Berwick. W jego skład wchodziły trzy plutony: wyszkoleniowy, zapasowy i przejściowy⁵. Oddziały kobiece nie miały jeszcze wtedy oficjalnych podstaw prawnych, ale od kwietnia 1941 r. ochotniczki PWSK otrzymywały wynagrodzenie z budżetu wojskowego⁶.

Sytuacja zmieniła się w połowie 1941 r., po zawarciu układu Sikorski–Majski. Powołano wówczas PSZ w Związku Sowieckim, a w ich strukturach powstały również

³ *Ibidem*.

⁴ A. Bobińska, *Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet 2 Korpusu 1941–1945*, Warszawa 1999, s. 143–144.

⁵ K. Wojtowicz, *Służba Polek w wojsku w Wielkiej Brytanii [w:] Służba Polek na frontach II wojny światowej*, cz. 2..., s. 371.

⁶ A. Bobińska, *Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet...*, s. 143–144.

oddziały żeńskie. Utworzono tam Szefostwo PSK z komendantką Władysławą Piechowską na czele, a punkt zborny dla kobiet zorganizowano w Buzułuku. Przyjmowano je do powstających w ZSRS polskich oddziałów, m.in. 5. i 6. Dywizji Piechoty, w których pełniły funkcje pomocnicze – pracowały w kuchniach, pralniach, administracji, świetlicach, izbach chorych i szpitalach⁷. Na początku oddziały żeńskie na Wyspach Brytyjskich i w ZSRS (potem na Środkowym Wschodzie) funkcjonowały niezależnie od siebie, ale od końca 1942 r. zaczęto podejmować próby stworzenia dla nich jednolitej struktury.

Pierwszy rozkaz organizacyjny dotyczący PSK w ZSRS został wydany 6 stycznia 1942 r. Uregulowano w nim warunki rekrutacji, zasady organizacji, zależność służbową i uposażenie ochotniczek. Zlikwidowano Szefostwo PSK, a w jego miejsce w Wydziale Administracji i Ewidencji Rezerw Oddziału I Sztabu PSZ w ZSRS powołano Referat PSK. Na jego czele stanęła inspektorka PSK (etat komendantki zlikwidowano). Funkcję tę również pełniła Władysława Piechowska. Zakres pracy referatu obejmował: ewidencjonowanie i rozpatrywanie pod względem formalnym podań kandydatek, ich kwalifikowanie, sporządzanie list kandydatek i przyjętych ochotniczek, przedstawianie wniosków do zwołania komisji poborowych, przygotowywanie zestawień statystycznych, meldunków i sprawozdań⁸.

Pod koniec marca 1942 r. w Referacie PSK nastąpiły zmiany personalne związane z pierwszym etapem ewakuacji polskich żołnierzy z ZSRS na Środkowy Wschód, trwającym od 23 marca do 3 kwietnia. W jej trakcie „niehumanitarną ziemię” opuściło około 1159 ochotniczek. Z pierwszym transportem wyjechała dotychczasowa inspektorka Władysława Piechowska, a jej funkcję w PSK w Związku Sowieckim w maju tego roku przejęła Bronisława Wysłouchowa⁹. W ZSRS pozostały głównie sanitariuszki i pielęgniarki oraz niewielkie zespoły kobiece zatrudnione w służbach pomocniczych. Ochotniczki nadal pracowały w szpitalach, izbach chorych i punktach sanitarnych, pełniły służbę administracyjną w biurach Sztabu Dowództwa PSZ, w sztabach dywizji oraz kancelariach samodzielnych oddziałów, obsługiwały pralnie, kantyny, sprzątały budynki wojskowe oraz prowadziły działalność kulturalno-oświatową wśród żołnierzy¹⁰.

Dla oddziałów kobiecych ewakuowanych na Środkowy Wschód opracowano odrębne zarządzenia organizacyjne. Pod koniec czerwca 1942 r. wydano rozkaz organizacyjny PWSK¹¹. Stwierdzono w nim, że „wszystkie kobiety przybyłe z ZSRS na teren Palestyny, w wieku od 17 do 45 lat włącznie, należy uważać za ochotniczki PWSK”¹². Oddział PWSK, który stacjonował na Środkowym Wschodzie, składał się z dwóch kompanii: administracyjno-gospodarczej i sanitarnej. Służące w nich ochotniczki zostały

⁷ A.E. Markert, *Polsce wierna. Władysława Piechowska 1900–1987. Żołnierz i twórczyni kobiecych organizacji wojskowych*, Pruszków 2003, s. 103.

⁸ *Ibidem*; K.A. Kierski, *Pierwszy rozkaz organizacyjny Pomocniczej Służby Kobiet wydany w Buzułuku 6 I 1942 r. przez gen. Władysława Andersa, „Meritum”* 2013, t. 5, s. 167–176; A. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, *Pomocnicza Służba Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie (1940–1946). Aktualny stan badań i charakterystyka archiwaliów* [w:] *Badania historii kobiet polskich na tle porównawczym. Kierunki, problematyka, perspektywy*, red. M. Dajnowicz, A. Miodowski, Białystok 2021, s. 180.

⁹ IPMS, A.VIII.24, t. 5, Notatka dotycząca organizacji PSK, b.d., b.p.; A.E. Markert, *Polsce wierna...*, s. 115.

¹⁰ IPMS, Kol. 609/4, J. Baranowska, *Historia PSK*, b.p.

¹¹ W dokumentacji z okresu pobytu w ZSRS formacja nosiła nazwę „Pomocnicza Służba Kobiet”, a po ewakuacji na Środkowy Wschód – „Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet”.

¹² IPMS, A.VIII.24, t. 5, Rozkaz organizacyjny PWSK, 29 VI 1942 r., b.p.

skierowane do pracy w szpitalach wojskowych, komendach placów w Jerozolimie i Tel Awiwie, Domu Żołnierza w Jerozolimie i kolonii dla dziewcząt w Betanii. Pod koniec lipca 1942 r. nastąpiła reorganizacja i powołano m.in. Oddział Wyszukiwawczy PWSK¹³. W sierpniu 1942 r. na Środkowy Wschód przyjechała Bronisława Wysloucho-wa, a 9 września tego roku rozpoczął pracę powołany w Teheranie Inspektorat PWSK¹⁴.

We wrześniu 1942 r. armię polską – w tym oddziały PWSK – zaczęto przetrząsać w głąb Iraku i Iranu. Ochotniczki umieszczano najpierw w obozie przejściowym, gdzie odbywał się ich przegląd sanitarny, a następnie kierowano do oddziałów macierzy-stych. Ochotniczki bez przydziału i nowo wcielone wysyłano do Ośrodka Zapasowego PWSK¹⁵.

Jedenastego grudnia 1942 r. Ministerstwo Obrony Narodowej wydało Tymczasowy Ramowy Rozkaz Organizacyjny Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet, który dotyczył głównie jej organizacji na terenie Wielkiej Brytanii w ramach 1. Korpusu Polskiego, aczkolwiek zawierał też ogólne wytyczne dla PWSK na Wschodzie. Stwierdzono w nim, że „PWSK jest organizacją polską, opartą na ustawie z dnia 9 kwietnia 1938 r. o po-wszechnym obowiązku służby wojskowej w porozumieniu z kompetentnymi władzami brytyjskimi, stanowiącą integralną część Polskich Sił Zbrojnych podległych władzom wojskowym”¹⁶.

W Zjednoczonym Królestwie struktura PWSK została dostosowana do brytyjskiej Pomocniczej Służby Terytorialnej (Auxiliary Territorial Service, ATS), a na Wschodzie „winny być [struktury] analogicznie zorganizowane jak przy I Korpusie Pancerno-Motorowym z dostosowaniem do potrzeb wielkich jednostek”¹⁷. Przygotowując ten rozkaz, władze wojskowe w Londynie skupiły się głównie na wytycznych organiza-cyjnych dotyczących PWSK na Wyspach Brytyjskich i oparły się na doświadczeniach oddziału kobiecego powstającego przy 1. KP w Szkocji.

Zadania ochotniczek były takie same jak wcześniej i obejmowały służbę transpor-tową, łączności, sanitarną, kulturalno-oświatową i administracyjną¹⁸. W punkcie 2. rozkazu określono kierownictwo PWSK, jego kompetencje oraz podległość służbową. Komendantka batalionu była jednocześnie „referentem fachowym” dowódcy 1. KP we wszystkich sprawach związanych z PWSK. Posiadała uprawnienia rozkazodawcze w stosunku do oddziałów i ochotniczek, ale decyzje podejmowała w porozumieniu z bezpośrednim przełożonym – dowódcą jednostki, w której służyła. Komendantki na szczeblach batalionów, kompanii i samodzielnych plutonów sprawowały opiekę nad ochotniczkami. Do zakresu ich obowiązków należały sprawy organizacyjne, szkoleniowe i personalne. W dalszej części rozkazu omówiono zasady przyjmowania kandydatek i ich ewidencji, umundurowanie, oznaki stopni i służb, przepisy dyscyplinarne, uposażenie oraz sprawy personalne i szkoleniowe¹⁹. Zasady ogólne organizacji PWSK powtó-rzono w Rozporządzeniu Ministra Obrony Narodowej z 14 grudnia 1942 r., wydanym

¹³ IPMS, A.VIII.1, t. 6a, Sprawozdanie PWSK za czas od kwietnia do października 1942 r., b.d., b.p.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*; A. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, *Pomocnicza Służba Kobiet...*, s. 182.

¹⁶ IPMS, A.XII.14, t. 10, cz. 1, Tymczasowy Ramowy Rozkaz Organizacyjny Pomocnicza Wojsko-wa Służba Kobiet, 11 XII 1942 r., b.p.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

w porozumieniu z ministrami: spraw zagranicznych, spraw wewnętrznych i opieki społecznej, który dotyczył zaciągu kobiet do służby pomocniczej²⁰. Obydwa dokumenty stały się podstawą do opracowania kolejnych rozkazów organizacyjnych PWSK. Ich celem było ujednolicenie struktur kobiecych i dopasowanie ich do aktualnych potrzeb.

W dniu 27 października 1943 r. prezydent RP Władysław Raczkiewicz ogłosił dekret o ochotniczej służbie kobiet. Stwierdzono w nim, że w razie wybuchu wojny i ogłoszenia mobilizacji sposób przeprowadzenia zaciągu ochotniczego określał minister obrony narodowej lub wyznaczone przez niego władze. Przyjmowane miały być kobiety w wieku od 18 do 45 lat, zdolne do pełnienia zasadniczej służby wojskowej. W dekreście podkreślono, że kobiety żołnierze mają takie same prawa i obowiązki jak mężczyźni służyący w wojsku²¹.

**Ochotniczki PSK/PWSK podczas musztry z bronią, b.d. AIPN, 3146/83
(IPNBU-2-6-90-2)**

Ostateczny rozkaz organizacyjny dotyczący PWSK został ogłoszony 11 lipca 1944 r. W jego pierwszym punkcie omówiono organizację i nazwy pomocniczej służby kobiet w PSZ w okresie wojny, wyszczególniając: Pomocniczą Wojskową Służbę Kobiet (w armii lądowej), Pomocniczą Morską Służbę Kobiet (w Marynarce Wojennej), Pomocniczą Lotniczą Służbę Kobiet (w lotnictwie). Utworzono Komendę Główną PWSK, na której

²⁰ Rozporządzenie Ministra Obrony Narodowej z 14 grudnia 1942 r. dotyczące zaciągu kobiet do służby pomocniczej (Dz.U. 1942, nr 11, cz. 1, poz. 25).

²¹ Studium Polski Podziemnej, A 309, Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z 27 października 1943 r. o ochotniczej służbie kobiet, k. 43.

czele stała komendantka główna PWSK (Maria Leśniakowa). Podlegały jej oddziały PWSK na Wyspach oraz inspektorki PWSK przy Dowództwie 2. KP i przy dowódcy Jednostek Wojska na Wschodzie, a także kierujące odpowiednimi komendami – komendantka PMSK i komendantka PLSK. Jednostki organizacyjne i władze PWSK były zależne „pod każdym względem od przełożonych w Polskich Siłach Zbrojnych, którym zostały podporządkowane bądź to niniejszym rozkazem, bądź też innymi szczegółowymi dokumentami, za wyjątkiem spraw zastrzeżonych dla ministra obrony narodowej”²². Komendantka główna PWSK podlegała ministrowi obrony narodowej, komendantka PMSK – szefowi Kierownictwa Marynarki Wojennej, a komendantka PLSK – dowódcy sił powietrznych. Zwierzchniczki PWSK, PMSK i PLSK otrzymały uprawnienia dyscyplinarne dowódcy pułku, a w MON utworzono Wydział PSK, którego zadaniem miało być koordynowanie spraw wspólnych dla wszystkich formacji służby kobiet oraz referowanie ministrowi obrony narodowej tych zagadnień, których załatwianie należało do jego kompetencji²³.

W rozkazie z 11 lipca 1944 r. omówiono zakres pracy komendantek PWSK poszczególnych rodzajów broni oraz podkreślono, że „żołnierze PWSK, PMSK i PLSK mogą być używani do służby zasadniczo w jednostkach terytorialnych i tyłowych (niewalczących bezpośrednio w polu) i na funkcjach możliwych do wykonania z punktu widzenia sił fizycznych”²⁴. Kobiety żołnierze były zgrupowane w poszczególnych rodzajach broni PSZ: „a) jako jednolite zwarte jednostki PWSK, PMSK i PLSK, np. kompanie transportowe, łączności itp., b) jako zespoły o różnej sile (drużyna, pluton, względnie równorzędne) wchodzące w skład etatowych jednostek organizacyjnych wojska, Marynarki Wojennej, względnie lotnictwa”²⁵. Sposób organizacji jednostek jednolitych miał być – w miarę możliwości – taki sam jak w tego rodzaju męskich oddziałach w armii lądowej, marynarce i siłach powietrznych²⁶.

Kobiety służące w PWSK, PMSK i PLSK były oficerami, podoficerami i szeregowymi oraz posiadały takie same odznaki tych stopni jak mężczyźni. Wprowadzono następujące nazwy dla stopni przyznawanych żołnierzom PWSK i PMSK (w zestawieniu z ich odpowiednikami w służbie mężczyzn) – w armii lądowej: starsza inspektorka – pułkownik, inspektorka – podpułkownik, młodsza inspektorka – major, kapitan – kapitan, porucznik – porucznik, chorąży – chorąży, starszy sierżant – starszy sierżant, sierżant – sierżant, plutonowy – plutonowy, kapral – kapral, starsza ochotniczka – starszy szeregowiec, ochotniczka – szeregowiec; w Marynarce Wojennej: starsza inspektorka – komandor, inspektorka – komandor porucznik, młodsza inspektorka – komandor podporucznik, starszy oficer – kapitan marynarki, oficer – porucznik marynarki, młodszy oficer – podporucznik marynarki, starszy podoficer – starszy bosman, podoficer – bosmanmat, starszy marynarz – starszy marynarz, marynarz – marynarz²⁷.

Rozkaz organizacyjny z lipca 1944 r. zakończył proces tworzenia struktur PWSK i ich dostosowywania do bieżących potrzeb. Zakres działania formacji obejmował zada-

²² IPMS, A.XII.14, t. 2, Rozkaz MON – Organizacja Pomocniczej Służby Kobiet, 11 VII 1944 r., b.p.

²³ *Ibidem*; E. Kospath-Pawłowski, *Kobiety-żołnierze w Wojsku Polskim podczas II wojny światowej*, „Szkice Podlaskie” 1998, t. 6, s. 67–68.

²⁴ IPMS, A.XII.14, t. 2, Rozkaz MON – Organizacja Pomocniczej Służby Kobiet, 11 VII 1944 r., b.p.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*; A. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, *Pomocnicza Służba Kobiet...*, s. 182–183.

²⁷ IPMS, A.XII.14, t. 2, Rozkaz MON – Organizacja Pomocniczej Służby Kobiet, 11 VII 1944 r., b.p.

nia pomocnicze, które z czasem rozbudowywano. Ochotniczki nie mogły podejmować jedynie służby frontowej, z bronią w rękę. Otrzymały jednak stopnie wojskowe, co niewątpliwie podniosło ich status w szeregach armii.

Ochotniczki PSK/PWSK przeszły z armią gen. Władysława Andersa cały szlak bojowy. Służąc w szpitalach, prowadząc kantyny i świetlice, obsługując biura, magazyny, kuchnie i pralnie, wspierały żołnierzy 2. KP, m.in. podczas bitwy o Monte Cassino. Po zakończeniu działań zbrojnych wraz z armią Andersa zostały przeniesione na Wyspy Brytyjskie. Proces likwidacji formacji, podobnie jak wszystkich oddziałów PSZ, rozpoczął się w 1947 r. Ochotniczki stanęły wówczas przed dylematem – wracać do ojczyzny czy pozostać na emigracji. Większość z nich nie zdecydowała się na powrót do kontrolowanego przez władze sowieckie kraju.

* * *

W module multimedialnym systemu Cyfrowe Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej znajduje się 146 fotografii dotyczących Pomocniczej Służby Kobiet. Część z nich pochodzi z kolekcji osób prywatnych, a inne z zasobów różnych instytucji i organizacji. Niektóre zdjęcia dostępne w repozytorium cyfrowym można też znaleźć w różnych materiałach, m.in. w piśmie PSK „Ochotniczka”, wydawanym w latach 1942–1947, którego mikrofilm jest udostępniany w Bibliotece Narodowej. Z oczywistych powodów jakość zdjęć na mikrofilmie jest znacznie gorsza niż kopii z Cyfrowego Archiwum.

Wszystkie zdjęcia pochodzą z lat 1942–1945. Prawdopodobnie pozostawały one w dyspozycji Referatu Świetlic Żołnierskich i Oświaty PSK w Oddziale Propagandy i Oświaty Armii Polskiej na Wschodzie, który w 1942 r. zmienił nazwę na Referat Świetlic i PSK. W 1943 r. został on zlikwidowany i w jego miejsce powołano Referat Wychowania i Oświaty w Inspektoracie Głównym PSK, w którego strukturach funkcjonowała redakcja wspomnianego pisma. Jednym z zadań tej komórki było kształtowanie postaw ochotniczek oraz szersze propagowanie służby w formacji kobiecej²⁸. Z tego względu zdjęcia PSK/PWSK wykorzystywano do celów propagandowych i wykonywano je w taki sposób, aby ich przekaz był jak najkorzystniejszy. Przedstawiają one dziewczęta w różnych okolicznościach, np. podczas służby, w trakcie szkoleń wojskowych lub zajęć oświatowych. Są uśmiechnięte i szczęśliwe, a przede wszystkim zaangażowane w wykonywane zadania. Taki obraz formacji miał być utrwalany zarówno wśród ochotniczek, jak i pozostałych żołnierzy, a także cywilów, gdyż uzasadniał przydatność formacji kobiecej w armii i ukazywał jej zasługi.

Wiele fotografii pochodzi z kolekcji prywatnej malarki Teresy Mellerowicz-Gelli. Na przykład na trzynastu zdjęciach oznaczonych sygnaturami IPNBU-2-6-55-1 (do 13)²⁹ zostały ukazane ochotniczki PWSK podczas szkolenia wojskowego (na zdjęciach brak dokładnych dat) przeprowadzonego prawdopodobnie w latach 1943–1944 w Wielkiej Brytanii. Dziewczęta były ubrane w brytyjskie mundury z naszywką „POLAND” oraz nosiły furażerki lub berety z orłem, część z nich miała broń. Na większości fotografii można zauważyć ćwiczenia wojskowe i elementy musztry – ochotniczki podczas zbiórki

²⁸ IPMS, A.XI.59, t. 2, Referat Wychowania i Oświaty w Inspektoracie Głównym PSK, b.p.

²⁹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej AIPN), 3146/46, Kolekcja prywatna Teresy Mellerowicz-Gelli.

Ochotniczki PSK/PWSK podczas ćwiczenia salutowania, b.d.
AIPN, 3146/46 (IPNBU-2-6-55-3)

Ochotniczki PSK/PWSK podczas marszu trójkami, b.d.
AIPN, 3146/46 (IPNBU-2-6-55-4)

Ochotniczki PSK/PWSK podczas nauki o broni, b.d.
AIPN, 3146/46 (IPNBU-2-6-55-5)

Ochotniczki PSK/PWSK podczas lektury czasopisma „Ochotniczka”, b.d.
AIPN, 3146/46 (IPNBU-2-6-55-10)

w dwuszeręgu, w trakcie salutowania, marszu trójkami czy prezentacji broni. Na jednym ze zdjęć uwieczniono zajęcia z „nauki o Polsce”, które prowadzono w ramach kursu podchorążych zorganizowanego w Oddziale Wyszkożenia Służby w Centrum Wyszkożenia Armii w miejscowości Altamura we Włoszech³⁰, a na innym ochotniczki podczas gry w siatkówkę. Na trzech fotografiach przedstawiono dziewczęta spędzające czas wolny w świetlicy – na dwóch z nich wyraźnie widać, że przeglądają jeden z numerów pisma „Ochotniczka”. Kolejne zdjęcie ukazuje grupę PWSK z amerykańską działaczką Clare Boothe Luce, która odwiedzała wówczas obóz szkoleniowy.

Z tej samej kolekcji pochodzi cykl trzech fotografii oznaczonych sygnaturą IPN-BU-2-6-90-1 (do 3)³¹ oraz sześć zdjęć z sygnaturą IPNBU-2-6-91-1 (do 6)³². Pierwsza z fotografii (IPNBU-2-6-90-1) przedstawia sanitariuszki wsuwające nosze z rannym do ambulansu w czasie ćwiczeń ochotniczek w Centrum Wyszkożenia Łączności PWSK w Szkocji³³. Na dwóch pozostałych widać dziewczęta podczas szkolenia wojskowego w którymś z obozów na terenie Anglii lub Szkocji³⁴. Zdjęcia z drugiej grupy (IPNBU-2-6-91-1 do 6) ukazują Polki uwolnione z niemieckich obozów w trakcie ofensywy alianckiej w Europie Zachodniej, które w latach 1944–1946 wstąpiły do PWSK, PMSK lub PLSK. Część z nich została skierowana do ośrodków szkoleniowych na Wyspach Brytyjskich. Na przykład na zdjęciu o sygnaturze IPNBU-2-6-91-1 można zobaczyć byłe więźniarki obozów – wówczas już ochotniczki PWSK, które zeszyły ze statku w Wielkiej Brytanii. Na innych fotografiach odbierają one posiłek (IPNBU-2-6-91-3), spotykają się z członkiniami PMSK (IPNBU-2-6-91-4), salutują (IPNBU-2-6-91-5), uczą się języka angielskiego (IPNBU-2-6-91-6) czy pokazują Brytyjce z Women’s Auxiliary Air Force wytatuowany na ręku numer obozowy (IPNBU-2-6-91-2).

Kilkanaście zdjęć w repozytorium cyfrowym IPN ukazuje kobiece kompanie transportowe, które funkcjonowały w ramach PWSK. Dwie z nich (316. i 317. kompania) powstały w listopadzie 1942 r. w miejscowości Jalaula w Iraku. W latach 1943–1945 ochotniczki z tych jednostek służyły w Iraku, Palestynie oraz we Włoszech. Ich komendantką była Maria Trojanowska.

Wśród najciekawszych fotografii z zasobu IPN dotyczących ww. kompanii należy wymienić te pochodzące z zespołu akt Zarządu II Sztabu Generalnego WP w Warszawie o sygnaturach: IPNBU-2-6-122-1, IPNBU-2-6-122-3, IPNBU-2-6-122-4³⁵, a także te przekazane Instytutowi przez Stowarzyszenie Weteranów Armii Polskiej w Ameryce: IPNBU-2-26-2-14, IPNBU-2-26-2-15, IPNBU-2-26-2-16³⁶. Z tych grup dwa zdjęcia przedstawiają dziewczęta PWSK naprawiające samochód, jedno – ochotniczkę w szoferce ciężarówki wojskowej, trzy – służbę w 317. kompanii transportowej na Bliskim Wschodzie.

³⁰ *Kursy i szkoły PSK na terenie Włoch*, „Ochotniczka” 1946, nr 9, s. 22.

³¹ AIPN, 3146/83, Kolekcja prywatna Teresy Mellerowicz-Gelli.

³² AIPN, 3146/84, Kolekcja prywatna Teresy Mellerowicz-Gelli.

³³ Takie samo zdjęcie zostało opublikowane w „Ochotniczce”. Zob. S. Dąmbrowska, *Pestki maszerują*, „Ochotniczka” 1944, nr 3–4, s. 20.

³⁴ Brakuje bliższych danych lokalizacyjnych, ale z dużą dozą prawdopodobieństwa można zakładać, że również chodzi o CWŁ PWSK w Szkocji.

³⁵ AIPN, 2602/1584, t. 1, Zarząd II Sztabu Generalnego WP w Warszawie.

³⁶ AIPN, 3785/9, Stowarzyszenie Weteranów Armii Polskiej w Ameryce.

Ochotniczka PSK/PWSK w trakcie prac naprawczych samochodu, b.d.
AIPN, 2602/1584, t. 1 (IPNBU-2-6-122-1)

Ochotniczka PSK/PWSK za kierownicą samochodu ciężarowego
w jednej z jednostek PSZ w Wielkiej Brytanii (?), b.d.
AIPN, 2602/1584, t. 1 (IPNBU-2-6-122-4)

Wiele fotografii obrazuje działalność kulturalno-oświatową w PSK/PWSK. Prowadzenie świetlic i organizowanie zajęć oświatowych były jednymi z najważniejszych zadań ochotniczek PSK. Pierwsze wykłady i szkolenia dla żołnierzy armii gen. Andersa odbywały się już podczas ich pobytu w Związku Sowieckim. W tworzonych wówczas 5. Kresowej Dywizji Piechoty w Tatiszczewie oraz 6. Lwowskiej Dywizji Piechoty w Tockoje uruchamiano kursy świetliczanek, a następnie powoływano referaty kulturalno-oświatowe. Ochotniczki – w miarę możliwości – zakładały świetlice, zespoły teatralne i organizowały pierwsze imprezy kulturalne.

Świetliczanki bardzo często pracowały w trudnych warunkach. Na przykład ochotniczki przydzielone do 6. Lwowskiej Dywizji Piechoty dysponowały pomieszczeniem, w którym nie było ani oświetlenia, ani ogrzewania, a ponadto brakowało miejsca na codzienną pracę i wydarzenia kulturalne. Na organizowane wówczas pogadanki, przedstawienia czy koncerty żołnierze nie przychodzili zbyt chętnie, gdyż „nierzadko, na stojąco, w słóczeniu wsłuchiwać się trzeba było poprzez ogarniającą senność w treść słów czy muzykę”³⁷.

Niedogodności te nie przeszkodziły jednak PSK/PWSK w prowadzeniu działalności oświatowej wśród żołnierzy. Stała się ona szczególnie ważna po ewakuacji polskiej armii na Środkowy Wschód. Żołnierze byli wycieńczeni nie tylko fizycznie, lecz także psychicznie, gdyż wielu z nich martwiło się o rodziny, które zostały w ZSRS. Na Środkowym Wschodzie żołnierze stacjonowali na pustyni, w gorącym klimacie i pośród monotonnego krajobrazu. Brakowało jakichkolwiek atrakcji czy rozrywek, co również negatywnie wpływało na ich nastrój. W ramach pracy oświatowej zaczęto więc kłaść duży nacisk na walkę z „depresją i rozgoryczeniem, dostarczając żołnierzowi rozrywek odpowiednich, gromadząc go w świetlicy, która w istocie zamieniała się w dom, miły dla oka i celowo zorganizowany”³⁸. Z kolei w styczniu 1943 r. zwrócono uwagę na wychowanie obywatelskie i ideowe także samych ochotniczek. W powołanym wówczas Referacie Wychowania i Oświaty w Inspektoracie Głównym PSK organizowano pracę kulturalno-oświatową wśród dziewcząt PWSK³⁹.

Spośród zdjęć obrazujących taką działalność najbardziej interesujące wydają się cztery fotografie z akt Zarządu II Sztabu Generalnego WP (IPNBU-2-6-137-1 do 3, IPNBU-2-6-160-1)⁴⁰ oraz siedem przekazanych IPN przez Stowarzyszenie Weteranów Armii Polskiej w Ameryce (IPNBU-2-26-2-174 do 180)⁴¹.

Na wymienionych obrazach (IPNBU-2-6-137-1 do 3) ukazane są występy artystyczne w świetlicy. Pierwszy z nich (IPNBU-2-6-137-1) przedstawia grupę ochotniczek PWSK stojących wokół pianina, jedna z nich gra na instrumencie. Można zauważyć także nutnik, na którym rozłożono *Śpiewnik międzynarodowy*. Kolejne dwa zdjęcia (IPNBU-2-6-137-2 do 3) zostały zrobione prawdopodobnie w tym samym pomieszczeniu. Jedno z nich (IPNBU-2-6-137-2) przedstawia wspomnianą uroczystość, ale sfotografowaną w innym momencie – przed pianinem śpiewa bowiem tylko jedna ochotniczka. Inny obraz z tej świetlicy ukazuje występ dla dzieci, w którym brały udział ochotniczki i żołnierze PSZ. Na plakacie umieszczonym w pomieszczeniu widnieje napis

³⁷ IPMS, A.XI.59, t. 3, Historia 6. kompanii PSK przy 6. Lwowskiej Dywizji Piechoty, b.p.

³⁸ IPMS, A.XII.14, t. 3, Sprawozdanie z pracy kulturalno-oświatowej PSK, 10 VI 1943 r., b.p.

³⁹ IPMS, A.XI.59, t. 2, Referat Wychowania i Oświaty w Inspektoracie Głównym PSK, b.p.

⁴⁰ AIPN, 2602/1584, t. 2, Zarząd II Sztabu Generalnego WP w Warszawie.

⁴¹ AIPN, 3785/9, Stowarzyszenie Weteranów Armii Polskiej w Ameryce.

„Kubusiowa Kapela” (IPNBU-2-6-160-1). Pozostałe fotografie (IPNBU-2-26-2-174 do 180) przedstawiają prawdopodobnie Czołówkę Teatralną lub inny zespół składający się z ochotniczek i żołnierzy PSZ, którzy – ubrani w stroje ludowe – występują w pokazie tanecznym przed oddziałem polskim stacjonującym na Środkowym Wschodzie. Tego typu pokazy często organizowano dla żołnierzy APW.

**Ochotniczki PSK/PWSK skupione wokół pianina podczas występów artystycznych w Wielkiej Brytanii, b.d.
AIPN, 2602/1584, t. 1 (IPNBU-2-6-137-1)**

Duża liczba zdjęć z zasobu cyfrowego IPN rejestruje życie codzienne oraz ćwiczenia wojskowe dziewcząt z PWSK w latach 1943–1945. SWAP w Ameryce przekazało do Archiwum IPN około 220 fotografii, na których uwieczniono żołnierzy Armii Polskiej na Wschodzie, w tym również ochotniczki. Najciekawsze z nich można odnaleźć pod sygnaturami: IPNBU-2-26-2-215 (do 216), IPNBU-2-26-2-218 (do 219), IPNBU-2-26-220 (do 221), IPNBU-2-26-2-203, IPNBU-2-26-2-205, IPNBU-2-26-2-211, IPNBU-2-26-2-208⁴².

Pierwsza grupa zdjęć (IPNBU-2-26-2-215, IPNBU-2-26-2-218 do 219) ukazuje wizytację oddziałów PWSK stacjonujących na pustyni w Iraku. Na tego typu inspekcje przybywali zwykle przedstawiciele Dowództwa Armii Polskiej na Wschodzie, w tym jednak wypadku – ze względu na słabą jakość fotografii – trudno jest ustalić, kim był

⁴² *Ibidem*.

uwieczniony na zdjęciu oficer. Kolejne fotografie (IPNBU-2-26-2-216, IPNBU-2-26-220) przedstawiają dużą grupę ochotniczek na tle pustyni lub stepu. Pod obrazami widnieje napis: „PWSK na pustyni w Iraku”, aczkolwiek fotografie równie dobrze mogły być wykonane jeszcze w ZSRS. Jedno ze zdjęć (IPNBU-2-26-221) prezentuje dziewczęta podczas ćwiczeń gimnastycznych wykonywanych w tym samym plenerze (podpisany jako pustynia w Iraku).

Kolejne fotografie (IPNBU-2-26-2-203, IPNBU-2-26-2-205, IPNBU-2-26-2-208, IPNBU-2-26-2-211) ukazują życie codzienne w oddziałach PWSK. Na jednej z nich widać dwie przytulone do siebie dziewczęta, a na kolejnej – siedem ochotniczek na tle namiotu ustawionego na pustyni lub stepie. Na innym zdjęciu kilka kobiet rozmawia przed namiotem. Pod wszystkimi obrazami – podobnie jak wcześniej – zapisano, że zostały one wykonane na pustyni w Iraku. Niektóre fotografie z tej samej kolekcji (IPNBU-2-26-2-39, IPNBU-2-26-2-46, IPNBU-2-26-2-158) ukazują kobiety podczas ćwiczeń strzeleckich z instruktorem.

Życie codzienne ochotniczek PSK podczas pobytu w ZSRS zostało udokumentowane z kolei na zdjęciu (IPNBU-2-6-172-1)⁴³ z akt Zarządu II Sztabu Generalnego WP. Uwieczniono na nim ochotniczki PSK obierające ziemniaki przy kotle. Zrobiono je pod koniec 1941 lub na początku 1942 r., prawdopodobnie w obozie w Tatiszczewie⁴⁴.

W tej całej dość pokażnej kolekcji obrazów PSK/PWSK zaledwie dwa dotyczą służby sanitarnej, która od początku wchodziła w poczet obowiązków formacji. Zły stan zdrowia żołnierzy PSZ w ZSRS był bardzo poważnym problemem w latach 1941–1942. Pobyt w więzieniach i obozach sowieckich spowodował, że większość z nich była wycieńczona psychicznie i fizycznie, a przez to bardziej podatna na różne infekcje. Warunki służby pielęgniarek i sanitariuszek PSK w ZSRS były niezwykle ciężkie. Na przykład szpital 6. Lwowskiej Dywizji Piechoty w Tockoje mieścił się w trzech drewnianych barakach, w których nie było wystarczającej ilości sprzętu medycznego, narzędzi i lekarstw. W pomieszczeniach brakowało pieców, a ściany były cienkie i pełne szpar. Z tej placówki korzystali żołnierze z całego garnizonu, czyli kilka tysięcy osób. W związku z przepełnieniem chorzy często leżeli na ziemi. Trudne warunki nie zniechęcały jednak ochotniczek, które z poświęceniem wykonywały swoje obowiązki nawet wtedy, gdy same chorowały. Z równym zaangażowaniem kobiety wykonywały swoje zadania też później (po ewakuacji z ZSRS) na Środkowym Wschodzie i we Włoszech, gdzie walczyły z epidemiami i opatrywały rannych żołnierzy⁴⁵. Służba sanitarna została ukazana na jednej z fotografii (IPNBU-2-6-150-1)⁴⁶, którą podpisało: „Sanitariuszka Pomocniczej Służby Kobiet opatruje nogę żołnierzowi w jednym z ośrodków Armii Polskiej na Wschodzie”. Warto zaznaczyć, że bardzo podobne zdjęcie, przedstawiające tę samą pielęgniarkę, a więc prawdopodobnie zrobione w tym miejscu i w tym samym dniu, zostało opublikowane w drugim numerze „Ochotniczki” z 1943 r. i podpisane: „Pierwsza pomoc”. Fotografię wykonano przypuszczalnie w jednym ze szpitali w Teheranie. Ilustruje ona artykuł poświęcony służbie zdrowia⁴⁷. Na drugim

⁴³ AIPN, 2602/1584, t. 3, Zarząd II Sztabu Generalnego WP w Warszawie.

⁴⁴ *Do żołnierskiego kotła*, „Ochotniczka” 1944, nr 5, s. 15.

⁴⁵ A. Bobińska, *Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet...*, s. 28.

⁴⁶ AIPN, 2602/1584, t. 2, Zarząd II Sztabu Generalnego WP w Warszawie.

⁴⁷ J. Żylińska, *Milosierdzie*, „Ochotniczka” 1943, nr 2, s. 12.

Sanitariuszka PSK/PWSK opatruje nogę żołnierzowi w jednym z ośrodków Armii Polskiej na Wschodzie, b.d. AIPN, 2602/1584, t. 2 (IPNBU-2-6-150-1)

zdjęciu (IPNBU-2-6-122-7)⁴⁸ przedstawiono dwie ochotniczki PWSK i żołnierza PSZ przy ambulansie polowym. Trudno jednak stwierdzić, czy są to sanitariuszki, czy też ochotniczki wykonujące inne zadania.

Na koniec warto jeszcze wspomnieć o kilku fotografiach indywidualnych. Na przykład trzy z nich (IPNBU-2-6-118-1 do 3)⁴⁹ przedstawiają komendantkę główną PWSK płk Marię Leśniakową. Na jednym ze zdjęć stoi ona obok niezidentyfikowanego polskiego pułkownika, drugie ma charakter portretowy, a na trzecim widać ją siedzącą przy biurku, obok którego stoi ochotniczka podająca jej pismo. Trzy inne tego typu obrazy (IPNRz-2-6-60-1 do 2, IPNRz-2-6-371-1)⁵⁰ pochodzą z zasobu byłego Wojewódzkiego Urzędu Spraw Wewnętrznych w Rzeszowie. Na pierwszym widać ochotniczkę Honoratę Chmielowiec, na drugim Stefanię Chowaniec, a na trzecim Irenę Rychlicką. Wszystkie kobiety zostały uwiecznione w mundurach, nie są jednak znane daty wykonania tych zdjęć.

Podsumowując, należy stwierdzić, że w module multimedialnym systemu Cyfrowe Archiwum IPN znajduje się bardzo interesująca i cenna dla badaczy kolekcja zdjęć Pomocniczej Służby Kobiet. Stanowi ona ważne uzupełnienie dokumentacji aktowej,

⁴⁸ AIPN, 2602/1584, t. 3, Zarząd II Sztabu Generalnego WP w Warszawie.

⁴⁹ AIPN, 2602/1584, t. 1, Zarząd II Sztabu Generalnego WP w Warszawie.

⁵⁰ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Rzeszowie, 053/165, t. 4, 20, Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Rzeszowie.

**Zastępczyni komendantki głównej PWSK (1942–1943) i p.o. komendantka
główna PWSK (od 1943 r.) płk Maria Leśniakowa (z prawej), b.d.**

AIPN, 2602/1584, t. 1 (IPNBU-2-6-118-3)

w większości przechowywanej w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie. Fotografie ukazują zarówno warunki służby, szkolenie, jak i życie codzienne ochotniczek. Dają one wgląd w funkcjonowanie formacji kobiecej w ramach Polskich Sił Zbrojnych podczas II wojny światowej.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Rzeszowie
053/165, t. 4, 20.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie
2602/1584, t. 1–3; 3146/46; 3146/83; 3146/84; 3785/9.

Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie

Akta 2. Korpusu Polskiego. Inspektorat PWSK: A.XI.59, t. 2–3.

Akta Armii Polskiej na Wschodzie. Inspektorat PWSK: A.VIII.24, t. 5.

Akta Naczelných Władz Wojskowych PSZ. Komenda Główna PWSK: A.XII.14, t. 2–3, 10.

Akta Oddziału I Dowództwa PSZ w ZSRS: A.VII.1, t. 6, 6a.

Baranowska J., *Historia PSK*: Kol. 609/4.

Studium Polski Podziemnej w Londynie

Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z 27 października 1943 r. o ochotniczej służbie kobiet: A 309.

Akty prawne

Rozporządzenie Ministra Obrony Narodowej z 14 grudnia 1942 r. dotyczące zaciągu kobiet do służby pomocniczej (Dz.U. 1942, nr 11, cz. 1, poz. 25).

Prasa

„Ochotniczka” 1943, nr 2.

„Ochotniczka” 1944, nr 3–5.

„Ochotniczka” 1946, nr 9.

Opracowania

Bobińska A., *Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet 2 Korpusu 1941–1945*, Warszawa 1999.

Car E.M., *Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych poza krajem w II wojnie światowej* [w:] *Służba Polek na frontach II wojny światowej. Materiały sesji popularnonaukowej w Toruniu w dniach 16–17 listopada 1996 roku*, cz. 2, red. E. Zawacka, Toruń 1998.

Kierski K.A., *Pierwszy rozkaz organizacyjny Pomocniczej Służby Kobiet wydany w Buzuluku 6 I 1942 r. przez gen. Władysława Andersa*, „Meritum” 2013, t. 5.

Kospath-Pawłowski E., *Kobiety-żołnierze w Wojsku Polskim podczas II wojny światowej*, „Szkice Podlaskie” 1998, t. 6.

Marcinkiewicz-Kaczmarczyk A., *Pomocnicza Służba Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie (1940–1946). Aktualny stan badań i charakterystyka archiwaliów* [w:] *Badania historii kobiet polskich na tle porównawczym. Kierunki, problematyka, perspektywy*, red. M. Dajnowicz, A. Miodowski, Białystok 2021.

Markert A.E., *Polsce wierna. Władysława Piechowska 1900–1987. Żołnierz i twórczyni kobiecych organizacji wojskowych*, Pruszków 2003.

Wojtowicz K., *Służba Polek w wojsku w Wielkiej Brytanii* [w:] *Służba Polek na frontach II wojny światowej. Materiały sesji popularnonaukowej w Toruniu w dniach 16–17 listopada 1996 roku*, cz. 2, red. E. Zawacka, Toruń 1998.

STRESZCZENIE

Pomocnicza Służba Kobiet była żeńską formacją ochotniczą funkcjonującą w ramach struktur Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Została utworzona jesienią 1941 r. przy PSZ w ZSRS. Ochotniczki przeszły z armią gen. Władysława Andersa cały szlak bojowy. Służyły w szpitalach, prowadziły kantyny i świetlice, obsługiwały biura, magazyny, kuchnie i pralnie, a także wspierały żołnierzy 2. Korpusu Polskiego w walkach we Włoszech, w tym podczas bitwy pod Monte Cassino. Po zakończeniu działań zbrojnych wraz z 2. KP zostały przeniesione na Wyspy Brytyjskie. Proces likwidacji jednostki – tak samo jak wszystkich oddziałów PSZ – rozpoczął się w 1947 r.

W module multimedialnym systemu Cyfrowe Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej znajduje się zbiór fotograficzny dotyczący PSK, który składa się ze 146 zdjęć. Część z nich pochodzi z kolekcji osób prywatnych, a inne z zasobów różnych instytucji i organizacji. Ukazują one działalność, charakter służby, szkolenie oraz życie codzienne ochotniczek. Fotografie stanowią ważne uzupełnienie dokumentacji aktowej, przechowywanej przede wszystkim w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie.

Słowa kluczowe: Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie, Pomocnicza Służba Kobiet, Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet, płk Maria Leśniakowa, Środkowy Wschód, zbiór fotograficzny, Cyfrowe Archiwum, Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie.

ABSTRACT

The Women's Auxiliary Service was a female volunteer formation operating within the structures of the Polish Armed Forces (PSZ) in the West. It was formed in the autumn of 1941 within the PSZ in the USSR. Volunteers travelled the entire combat route with Gen. Władysław Anders' army. They served in hospitals, operated canteens and clubrooms, ran offices, warehouses, kitchens, and laundries, as well as supporting the soldiers of the II Polish Corps in battles in Italy, including the Battle of Monte Cassino. After the end of hostilities, they were relocated with the II Polish Corps to the British Isles. The process of decommissioning the unit – as with all PSZ units – began in 1947.

The multimedia module in the IPN Digital Archive contains a photographic collection on the PSK consisting of 146 images. Some of these come from the collections of private individuals and others from the repositories of various institutions and organisations. They show the activities, nature of the service, training, and the daily life of the female volunteers. The photographs are an important addition to the file documentation, most of which is held at the Polish Institute and General Sikorski Museum in London.

Keywords: Polish Armed Forces in the West, Women's Auxiliary Service (*Pomocnicza Służba Kobiet*), Women's Auxiliary Army Service (*Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet*), Col. Maria Leśniakowa, Middle East, photograph collection, Digital Archive (*Cyfrowe Archiwum*), Polish Institute and General Sikorski Museum in London.